

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАВЛА ІВАНОВИЧА ЧИЖЕВСЬКОГО

Людмила Бабенко
(м. Полтава)

У статті розкриті основні віхи життя і діяльності відомого громадського і політичного діяча П.І. Чижевського. Він уродженець Полтавщини, значну частину свого життя провів на її теренах. У ранньому віці розпочав політичну діяльність і боротьбу з самодержавним режимом. Свої ліберально-демократичні погляди на переустрій Російської імперії, вирішення «українського питання» на засадах широкої автономії і демократії намагався вирішувати як депутат І Державної думи. Активний діяч Української революції 1917-1921 рр.

Ключові слова: Павло Іванович Чижевський, Українська революційно-демократична партія, Українська Центральна Рада, Директорія, Полтава.

Полтавщина – батьківщина великої когорти діячів культури, освіти, науки, але не менш вагоме місце серед видатних земляків займають діячі національно-визвольного руху. Перебуваючи в епіцентрі революційних подій ХХ століття, наш край вивів діячів загальноукраїнського масштабу – Симона Петлюру, братів Володимира, Миколу та Сергія Шеметів, Миколу Міхновського, В'ячеслава Липинського, Бориса Мартоса та багатьох інших. У цьому пантеоні тривалий час губилося ім'я Павла Івановича Чижевського, про якого українці знали незрівнянно менше, зважаючи на низку причин – останні роки життя, проведені за межами України після поразки Української революції 1917-1921 рр., навішування політичних ярликів та замовчування за часів радянської влади.

Ще в 1995 році дослідниця Наталія Солонська писала, що про Павла Івановича Чижевського «відомостей в історичній літературі вкрай обмаль» [4, с. 15]. Завдяки зусиллям науковців і краєзнавців, зібраним ними документам і спогадам на сьогодні вдалося відтворити життєві шляхи й основні напрямки суспільно-політичної і наукової діяльності нашого земляка. До реконструкції його життєпису звертався краєзнавець Анатолій Чернов [5; 6]. Аналіз внеску П. Чижевського в теорію і практику Української революції зробив Тарас Пустовіт [3; 4]. Відомості про окремі етапи життя Павла Чижевського, зокрема як депутата І державної думи від Полтавщини, можна знайти на сайті «История Полтавы» відомого краєзнавця Бориса Тристанова. Більшість авторів, які досліджували чи описували життя і діяльність П. Чижевського, зверталися й до матеріалів його особового фонду № 3877 у Центральному державному архіві вищих

органів влади і управління України у м. Києві під назвою «Чижевський Павло Іванович (1865-1925) міністр фінансів УНР, голова надзвичайної торговельної та фінансової місії УНР у м. Женеві». Фонд на 25 аркушах містить особисті документи, листування, документи про службу і громадську діяльність, рукописні і друковані статті діяча, матеріали українського прес-бюро за кордоном тощо.

У 2020 році минуло 160 років від дня народження цієї непересічної особистості. На Полтавщині пройшла низка меморіальних заходів, на малій батьківщині діяча у Гадячі встановлено меморіальну дошку родині Чижевських, що широко висвітлювалося в друкованих та електронних ЗМК. Яскравих злетів і подій, сміливих ідей, талановитих проєктів, політичних і особистих перипетій у житті цієї людини вистачило б не на одну пересічну біографію, однак все це випало на долю однієї людини – Павла Івановича Чижевського.

П.І. Чижевський народився 25 серпня (6 вересня за новим стилем) 1860 року у дворянській родині в м. Гадячі (родовий маєток знаходився неподалік у с. Ціпки). На сайті «История Полтавы» зазначено, що за національністю він росіянин, однак А. Чернов, описуючи його генеалогію за покликанням на російську Енциклопедію Брокгауза і Ефрона, зазначає, що його предок Петро Лазаревич Чижевський отримав дворянський титул у 1743 році за імператриці Єлизавети, при дворі якої був «придворним тенористом» [5, с. 9]. Автор припускає, що найімовірніше «малоросійське» прізвище Чиж за імперською традицією трансформувалося в «Чижевський» (за аналогією з Олексієм та Кирилом Розумовськими – *авт.*). Його потомки повернулися на українські землі та опинилися в Гадячі, звідки походила інша знакова для українського руху родина Драгоманових-Косачів, хоча з самим Михайлом Драгомановим він познайомиться аж у швейцарському місті Женеві, коли той перебрався сюди в еміграцію.

Автори, котрі досліджували біографію П. Чижевського, ймовірно через брак даних не згадують про його дитинство. Лише констатують, що в 1877 році він закінчує Петровський Полтавський кадетський корпус і вступає в Миколаївське інженерне військове училище. При цьому дослідники дещо розходяться в твердженнях про подальшу освіту. Так Н. Солонська помилково називає його «місцевим (Полтавським – *авт.*) інженерним училищем» [4, с. 15], тоді як воно дислокувалося в Києві. Далі всі одноставно вказують на його вступ до Женевського університету. Історик Валентина Піскун покликається ж на документ під назвою «Повний послужний список Прапорщика 5 Понтонного батальйону Чижевського» від 15 жовтня 1881 року, котрий докладався до прохання на ім'я ректора Київського університету Святого Володимира про

зарахування його вільним слухачем на фізико-математичний факультет [1]. Отже, спочатку молодий Павло Іванович віддає перевагу цивільній освіті, далі – залишає військову службу і їде на навчання у Женевський університет, де в 1884 році по завершенню курсу отримав ступінь доктора фізики, а з поверненням до Києва складає екзамен на магістра хімії. У цей же період у 1882 році П.І. Чижевський одружується з донькою надвірного радника Софією Костянтинівною Рубісовою, з якою вони мали трьох синів: Григорія, Миколу, Леоніда.

П. Чижевський рано захопився демократичними ідеями, несумісними з самодержавною шовіністичною політикою уряду Росії. У Женеві він зблизився з М. Драгомановим та членами «женевського гуртка» громадівців, поділяв їх ідейні переконання. З 1883 року за ним і його дружиною було встановлено жандармський нагляд, про що повідомлялося у донесенні від 15 грудня цього ж року: «Чижевський був близький з братами Борисовими (декабристами – *авт.*)... Чижевський жонатий на Софії Рубісовій, що належить до сімейства, відомого своїми близькими відносинами і співчуттям до осіб революційної партії, на користь яких Рубісовими навіть влаштований у своїй квартирі вечір» [1]. Захоплення політичною боротьбою перешкодило Чижевському зробити наукову кар'єру в молодому віці. Повертаючись зі Швейцарії, на австрійсько-російському кордоні в його багажі було знайдено і конфісковано заборонені цензурою українські видання. Разом з ним перетинав кордон і майбутній перший президент Всеукраїнської академії наук Володимир Вернадський, однак йому пощастило більше – заховані в особистих речах підцензурні видання не знайшли. Про це небіж Павла Івановича Дмитро писав, що, на відміну від Чижевського, «Вернадський не зазнав перешкод у науковій діяльності». За участь у заворушеннях київських студентів у 1885 році Павло Іванович був заарештований і провів рік у київській в'язниці, а потім висланий до м. Березова Тобольської губернії в Росії. Дружина Софія розділила з ним нелегкі будні заслання.

У 1888 році по закінченні заслання повертається в Україну до батьків, які проживали тоді в м. Олександрівську (зараз Запоріжжя – *авт.*) Херсонської губернії. На тривалий час П.І. Чижевський пов'язав свою трудову діяльність з земськими установами та кооперативними організаціями, чому присвятив низку опублікованих статей. В Олександрівську Павло Іванович працював секретарем міської управи, паралельно опікувався розвитком кооперативного руху. В 1896 році за дорученням земства він їде в Західну Європу вивчати справу організації хлібної торгівлі, деякий час працював у Парижі, удосконалював теоретичні і практичні знання з економіки і фінансів, що в недалекому

майбутньому визначить його сферу опікування в уряді Української Народної Республіки [1; 4, с. 10].

На заваді успішній кар'єрі знову стала його політичні погляди і участь у революційних заворушеннях. Революція 1905-1907 рр. винесла на поверхню актуальність шовіністичної національної політики російського самодержавства та безправ'я народів Росії. У 1905 році Павло Чижевський став на захист єврейського населення Олександрівська, яке потерпало від чорносотенних погромів. У результаті він позбувся посади секретаря міської управи, а чорносотенці розгромили будинок і майно родини Чижевських. Отже, наприкінці 1905 року П. Чижевський повертається у Полтаву без засобів до існування, але сповнений революційного запалу, бажання змінювати політичне життя на теренах імперії, з глибоким інтересом до шляхів вирішення «українського питання» на засадах автономії. У місті активно діяла Полтавська громада, серед її «найенергійніших людей» Євген Чикаленко у «Спогадах» називав П. Чижевського, В. Шемета, А. Жебуньова, В. Кошевого. Саме ця організація через «бездіяльність», за словами Є. Чикаленка, київських політичних організацій «взяла на себе ініціативу і скликала влітку 1906 року в Полтаві з'їзд Української Демократично-радикальної партії (УДРП – *авт.*), на якому і вибрано партійну раду з полтавців з осідком у Полтаві». Павло Чижевський став очільником полтавського осередку партії. Його власні політичні ідеали збігалися з партійними – перетворення Росії на демократичну, децентралізовану країну з наданням кожному народові, що її населяє, автономії з правом місцевого крайового самоврядування і законодавства [6, с. 19].

Одним з найбільш плідних періодів діяльності П. Чижевського, упродовж якого розкрилися нові грані політика, трибуна, державного діяча, стала його діяльність у російській I Державній Думі. Він разом з Володимиром Шеметом був обраний за списком УДРП від Полтавщини [2, с. 3]. У Думі входив до конституційно-демократичної фракції. Активна громадсько-політична позиція виявилася у намаганні вирішувати нагальні питання, які були вкрай актуальні для українського суспільства. Павла Івановича було обрано до кількох комісій – аграрної, бібліотечної, бюджетної. Сучасники згадували, що Павло Іванович відзначався неймовірною діловою активністю, десятки разів брав слово в обговоренні питань на засіданнях, виступав усно і з запитамі, писав проєкти і поправки до думських документів. Входив до складу президії Української думської громади, при цьому не пориваючи зв'язків з Полтавською Громадою. Саме від імені останньої брав участь у розробці проєкту автономії України, вносив пропозиції про створення окремої партійної фракції у Думі, що «виявлятиме з себе таку силу, з якою будуть лічитися

всі, єднаючись з іншими думськими партіями». Був переконаний, що така партійна фракція «краще оборонятиме українські інтереси». Незважаючи на те, що I Державна Дума проіснувала всього 72 дні, Українська думська громада на повний голос за участю П. Чижевського заявила про домагання українських політичних сил своїх законних прав.

П. Чижевський продовжив роботу вже як співробітник апарату в II Державній Думі. Олександр Лотоцький характеризував його як «людину глибокого переконання і енергії, він завше оживлював ті ділянки життя, в яких брав участь. Натура рухлива, активна. Він творив рух та акцію в тих справах, за які брався». О. Лотоцький нагадав і про життєве кредо Чижевського, яке він часто любив повторювати: «Як би там тобі погано не було, але пам'ятай, що й ворогові не мед» [6, с. 19].

Розпуск II Державної Думи потягнув за собою «столипінську реакцію», внаслідок чого були закриті українські клуби, осередки «Просвіти», українська преса, виходили тільки газета «Рада» у Києві та «Рідний край» у Полтаві, що за оцінкою Є. Чикаленка ледь животіли під тиском адміністрації. Щоб урятувати залишки національних громадсько-політичних організацій, у 1908 році з ініціативи О. Русова було створено непартійну організацію Товариство українських поступовців (ТУП). А. Чернов зазначає, що в 1912 році Павло Іванович повертається з Петербурга у Полтаву, працює в Полтавській земській управі, одночасно стає одним з організаторів і провідників Полтавської Громади ТУП. Це був час серйозного опанування фінансово-економічної сфери, тогочасного бізнесу. П. Чижевський став членом правління, а згодом і директором головного фінансового центру представників місцевого середнього бізнесу – Полтавського Товариства Взаємного Кредиту. Загалом сучасники і дослідники високо оцінювали роль кооперативних спілок і товариств у розвитку української справи. Микола Ковалевський характеризував їхній кадровий склад як «виключно український», а самі вони «ніби доповнювали діяльність ТУПу, що була організацією елітарною, де концентрувалася ідеологічна і так би мовити стратегічна праця. Це був наче мозок українства Полтавщини». Він високо оцінював діяльність Павла Івановича, який не дивлячись на поважний вік, «був людиною дуже живою, енергійною і тримався досить радикальних поглядів в українській справі». Красномовною і влучною є й інша характеристика П. Чижевського, дана Ковалевським – хоч він, мовляв, і належав до «старшого покоління так званих культурників, яких ми молоді гостро критикували за їх пасивність, але його динамічний темперамент та велика ініціативність зближала його з молодим поколінням. Він був автором закрової на широкий розмір акції за впровадження української мови до шкіл і його енергії треба завдячувати, що майже всі повітові земства Полтавщини ухвалили у 1915 році маніфестаційні резолюції в цій

справі». Саме з ініціативи Павла Івановича в Полтаві було побудоване училище імені Товариства Взаємного Кредиту.

Павло Іванович був одним з ініціаторів створення у Полтаві Українського клубу, який називали «вогнищем українського життя» в «зросійщеному губернському місті». Він був душею і головним рушієм діяльності клубу, відкриття якого відбулося 9 листопада 1913 року. На його відкритті були присутні М. Грушевський, А. Ніковський, М. Міхновський. У березні 1914 року в жандармському донесенні зазначалося, що «українством» заражена майже вся малоруська інтелігенція..., так звані мазепинці. ...сепаратисти мріють при допомозі Австрії створити «Самостійну Україну». До «мазепиців» Полтавської губернії жандарми зарахували П. Чижевського, Г. Коваленка, В. Андрієвського, Г. Ротмістрова та ін. Ці звинувачення, як вважають дослідники цієї доби, були пов'язані з утворенням у Полтаві осередку Спілки Визволення України, яку очолив Павло Чижевський.

П. Чижевський був одним із тих, хто радо вітав початок Української революції і створення Центральної Ради у березні 1917 року. Не випадково його та інших відомих поборників української справи – М. Ковалевського, Б. Токаревського, В. Шемета було делеговано на перші загальні збори Центральної Ради у Києві 8 квітня 1917 року. У середині квітня Полтавська громада ТУП виступила ініціатором скликання Українського з'їзду Полтавщини, утворивши з цією метою «Спільний комітет українських поступових партій та організацій». До його складу увійшли представники кооперативних організацій, Українського клубу, Товариства «Боян», Селянської спілки. Вони включилися у політичну боротьбу, яка розгорілася в роки революції. У червні 1917 року виникла нова політична партія – Партія соціалістів-федералістів, яка, як зазначає Тарас Пустовіт, фактично стала правонаступницею УРДП і ТУПу [3, с. 4]. П. Чижевський був включений до списків цієї партії на виборах до Українських установчих зборів 7-9 січня 1918 року. П. Чижевський активний учасник розбудови національних форм життя за часів Центральної Ради, член ЦК УПСФ. Менше відомо про діяльність П. Чижевського у добу Гетьманату, але відомо, що гетьманського перевороту Павла Скоропадського він не схвалював.

Після приходу до влади Директорії П. Чижевського було призначено губернським комісаром Полтавщини. Також А. Чернов наводить факт про те, що разом з головою Полтавського губернського земства Токаревським Павло Іванович, користуючись давніми зв'язками з С. Петлюрою, їздив до нього у Київ з метою захисту командира Запорізького корпусу П. Болбочана. Друге повернення більшовицької влади змусило П. Чижевського переїхати до Києва, а згодом і за кордон. Уряд Директорії призначив Чижевського керівником торговельно-

промислової місії, яка мала виїхати у Францію, а також налагоджувати зв'язки з бізнесовими колами в Австрії, Чехословаччині, Польщі, Швейцарії. У посвідченні, датованому 17 січня 1919 року, визначалися завдання очолюваної Чижевським місії: «ведення переговорів у справі одержання потрібних державним Установам машин, технічного приладдя та інших виробів, замовлення і закупки до підготовки ґрунту для реалізації державних і гарантованих Державою позик». Такі ж посвідчення були видані щодо місії в Італії, Бельгії. Труднощі цієї роботи й рівень відповідальності Павла Івановича постають перед нами з його листа до Є. Чикаленка: «Я на посаді – головою якоїсь місії. Але місія розбіглася, й я сам складаю місію: схожусь на засідання, головую, секретарюю. Писарюю і т.д., навіть одержую доручення від уряду, не одержую тільки платні. Так от і тепер чекаю останніх доручень,, а тоді як-не як поїду до України» [1].

У 1920-1921 рр. Павло Іванович був одним з небагатьох, хто представляв Україну на засіданнях Ліги Націй. У листуванні з політичними діячами він чітко викладає своє бачення української державності: «...під громадянином-українцем розуміється кожен мешканець етнографічної України, який визнає: суверенну незалежність Соборної України в її етнографічних межах! Кожна особа, незалежно від національності, коли вона походить з території етнографічної України і коли вона визнає отой принцип незалежності України, може бути прийнята в число членів товариства» (мова йде про статут «товариства української Ліги Націй» – *авт.*). У лютому 1922 року С.Петлюра призначив Павла Івановича міністром фінансів уряду УНР в екзистенції [4, с. 17]. У цей час П. Чижевський веде інтенсивні переговори з економічно-фінансових питань із французами і англійцями, проте визнання російських більшовиків на Генуезькій конференції зруйнувало подальші плани.

Павло Іванович був ослаблений невиліковною хворобою, однак за свідченням М. Ковалевського «він виявляв все ж величезну ініціативність і пильно слідкував за розвитком поверсальської Європи. Він все заводив нові політичні зв'язки, проводив велику інформаційну акцію серед чужинців». На початку 1920-х рр. Павло Іванович багато пише, публікуючи статті в часописі «Воля» у Відні. Тут же в 1921 році вийшла невелика, але значуща робота Чижевського «Основи української державності». В умовах, коли чимало поборників української державності відійшли від активної боротьби, зневірилися в її перспективах, він написав текст майбутньої Конституції України, яка складалася з трьох відділів, 34 статей [3, с. 4].

В останні роки життя у Женеві він повернувся до технічних ідей і винаходів, мріючи про електрифікацію України та її прогресивних методів. З цією метою він розробив спеціальну модель вітряної турбіни – прообраз сучасних вітряків-генераторів вітрової енергії, демонстрував друзям

принцип її роботи. У Женеві Павло Іванович запатентував свій винахід, але за життя за браком коштів втілити в життя його не вдалося. На жаль, як зазначає дослідниця В. Піскун, після смерті Павла Івановича всі його папери і креслення були викрадені невідомими з номера готелю, в якому помер наш земляк [1]. Павло Іванович помер 15 квітня 1925 року (А. Чернов називає датою смерті 17 квітня) у женеvському готелі «Вікторія» після тяжкої хвороби у віці 65 років. В останню путь його проводжали нечисленні українці, які на той час були поряд у далекій від України Швейцарії – родина Бачинських, старий товариш Микола Ге, а також інші неназвані земляки. Його поховали на кладовищі St. Georges, про що 22 квітня повідомила газета «La Tribune de Geneve». У короткій замітці Павла Івановича назвали «видатним українським діячем».

Талант організатора, політичного і державного діяча, невтомного патріота-українця, теоретика і практика боротьби за українську державність підносить постать Павла Івановича Чижевського на гідне місце для пошанування його пам'яті в Україні і на Полтавщині.

Джерела та література:

1. Піскун В. Винахідник вітрової електротурбіни Павло Чижевський : Електронний ресурс. Режим доступу : history.sumy.ua/research/prominent-names.
2. Пустовіт Т. Автором проекту Конституції Української держави в період УНР був уродженець Гадяча Павло Чижевський. Зоря Полтавщини. 2004. № 133. С. 3.
3. Пустовіт Т. Він був депутатом Державної Думи. Зоря Полтавщини. 2003. № 23. С. 4.
4. Солонська Н. Міністр фінансів УНР. Бібліотечний вісник. 1995. № 5. С. 15–18.
5. Чернов А. Павло Іванович Чижевський. Край. 2011. № 1 (81). С. 9–11.
6. Чернов А. «Його життєвим кредо був вислів українського військового психолога Михайла Драгомирова: «Як би тобі погано не було, але пам'ятай, що й ворогові – не мед». Вечірня Полтава. 2010. № 48. С. 19.

УДК 352.07:738](477.53)(091)

ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА В СУЧАСНОМУ МИСТЕЦТВІ

Олег Белько
(м. Полтава)

У доповіді йдеться про організаційні заходи Полтавського губернського земства по збереженню та популяризації традиційної культури Полтавщини за посередництвом Кустарного складу Полтавського губернського земства.

Ключові слова: Полтавське губернське земство, Кустарний склад Полтавського губернського земства, фахівці кустарної справи, гончарство.